

Віталій Василенко

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЛИТУАНІСТИКА: ВІД «ПРАКТИЧНОЇ ІСТОРІЇ» ДО КРИТИЧНИХ СТУДІЙ

Дослідження політичної історії Центральної та Східної Європи доби пізнього Середньовіччя неможливе без належної уваги до Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) – однієї з найбільших держав регіону, яка протягом майже трьох з половиною століть відігравала дуже помітну роль на цих теренах. Україн важливим виявилось місце даного державного утворення і в історії східнослов'янських народів. «Литовський» період у житті Білорусі та України відокремлює їхнє, до певної міри спільне (разом із Росією), минуле в межах «імперії Рюриковичів» від доби, коли окремішність цих трьох етносів стала вже цілком очевидною та лягла в підґрунтя становлення окремих націй. Тож немає нічого дивного в тому, що за ступенем зацікавлення історією ВКЛ вітчизняна, білоруська та російська історіографічні традиції поступаються (чи дорівнюють) лише литовській, польській та німецькій. Природно, дослідниками цих проблем далеко не завжди рухав суто академічний інтерес: адже, попри значну віддаленість у часі, литовська доба (точніше, її відповідні інтерпретації) слугувала й слугує основою для багатьох національних історичних міфологем (більшою мірою білоруських та російських, значно меншою – українських). Ускладненість литуаністичних студій політико-ідеологічними, в першу чергу національними, чинниками визнавалася й самими істориками, зокрема тими, хто сам аж надто виразно підлягав їхньому впливу¹.

У російській історіографії XVIII ст. (від Алексея Манкієва та Василя Татищева) сюжетам з історії ВКЛ приділялося небагато уваги. Це не має дивувати, оскільки виклад історії Росії будувався за канонами, успадкованими від мос-

ковських книжників XV–XVI століть (першим звернув на це увагу Павел Мілюков, згодом підтриманий Михайлом Грушевським²: український вчений дав згаданим канонам назву «звичайної схеми руської історії»). Згідно з ними, центр історичного життя Русі поступово перемістився з Києва до Володимира-на-Клязьмі, а згодом – до Москви. Таким чином, уже від XIII ст. у центрі уваги опинялася історія великоруських земель; про білоруські ж та українські, які перебували у складі ВКЛ, згадувалося здебільшого тільки принагідно. Свою роль відіграло й те, що основну джерельну базу згаданих праць становили пам'ятки великоруського літописання, а в них історія литовсько-руської держави висвітлювалася вельми побіжно й до того ж однобічно.

Щоправда, наприкінці XVIII ст. у російській історичній літературі було слухно наголошено на тому, що нехтування минулим ВКЛ є не виправданим. Зокрема, Михаїл Щербатов визнав, що «литовська історія у деяких випадках немалий зв'язок із російською має»³. Однак реальний рівень обізнаності з історією ВКЛ був вельми невітнішим: наприклад, той самий Щербатов намагався тлумачити польськими справами напади литовців на Русь у дотатарську добу (це твердження, разом із багатьма іншими, стало мішенню критичних зауваг Івана Болтіна⁴), а Іван Єлагін іменував «литовським» сучасника Володимира Святославича, Болеслава I Хороброго⁵.

Варто підкреслити цікаву обставину. Після втрати Великим Князівством у 1569 р. реального суверенітету й перетворення його на складову Речі Посполитої великоруські джерела ще тривалий час «за інерцією» іменують останню звичним терміном «Литва». Що ж до творів російських авторів XVIII – початку XIX ст., то тут, як бачимо, траплялися випадки зворотньої плутанини. Оскільки колишні литовсько-руські терени вже зазвичай сприймалися в якості інтегральної частини «Польщі», уявлення про зв'язок між двома народами хибно екстраполювалося на їхнє далеке минуле.

Поява *«Історії держави Російської»* Ніколая Карамзіна, яка, безумовно, являє собою етапну подію у розвитку російського історичного нарративу, не стала такою для

східнослов'янської литуаністики. Як і його попередники, Камразін звертався до історії західноруських земель у литовську добу тільки у тих випадках, які мали безпосередній зв'язок із минулим Росії. За оцінкою Івана Лаппа, він тим закріпив традицію, закладену його попередниками у XVIII ст.⁶ Не випадково такий підхід зазнавав критики, насамперед з боку уродженців тих земель, чийм минулим нехтували великоруські історики. Наприклад, на це звернув увагу Петро Гулак-Артемівський у 1827 р. в промові «*De expediendis quibusdam Slovenicae antiquitatis nodis*»⁷. Втім, реальних наслідків ці виступи ще не мали.

Варто зазначити все ж, що в цю добу був зроблений певний внесок у становлення східнослов'янської литуаністики. Сказане перш за все стосується збирання й видання джерел: окрім великоруських літописів, виходить друком багатомна «*Давня Російська вівліофіка*» Ніколая Новікова; збірку дипломатичного листування Литви з Москвою уклав Ніколай Бантиш-Каменський⁸. Дещо більшою була увага до литуаністичних студій у польській історіографії. Щоправда, йшлося переважно не про спеціальні дослідження, а про уступи в синтетичних нарисах історії Польщі; тут насамперед має бути згадана «*Історія польського народу*» Адама Станіслава Нарушевича. Ще у 1750-х рр. Мацей Догель розпочав здійснення грандіозного задуму (втім, не доведеного до кінця) – видання фундаментального (у 8 томах та 12 частинах) дипломатарію Корони та ВКЛ. Спеціальну працю присвятив історії Литви німецький учений на російській службі Август Людвіг Шльоцер (1785 р.) – щоправда, спираючись переважно на твір історика XVII ст. Альберта (Войцеха) Віюка Кояловича.

На початку XIX ст. фактично єдиним центром, де предметно займалися історією та правом литовсько-руської держави, був Віленський університет. Саме тут, за оцінкою сучасних дослідників, упродовж 1810-х – початку 1830-х рр. було закладено підмурок критичного дослідження історії ВКЛ⁹. Зусиль до цього доклали Йоахім Лелевель, Ігнацій Данилович, Юзеф Ярошевич, Ігнацій Жегота Онацевич. Особливо слід відзначити пошук джерел з історії Литви, ведений

з 1820-х рр. Даниловичем¹⁰. У 1823–1824 рр. він опублікував перший з литовсько-руських літописів* – Супрасльський. У 1822 р. вийшов (литовською мовою) твір Симонаса Даукантаса «Діяння давніх литовців і жемайтів».

Велику, хоча й вельми неоднозначну роль у розвитку литуаністики відіграли наслідки польського Листопадового повстання 1830–1831 років. Зокрема, вже 1832 р. було ліквідовано Віленський університет, що засвідчувало рішучі наміри російського уряду змінити дотеперішню політику стосовно теренів колишньої Речі Посполитої. Пояснюючи такі дії, Іван Філевич вказував на «руські інстинкти» Ніколая I¹¹, а Іван Лаппо підкреслював роль повстання в усвідомленні російським суспільством «руського характеру» названих земель¹². Відомо, що інкорпорація якоїсь території породжує й потребу в «інкорпорації» її історичного минулого. Проте в даному випадку, як бачимо, вона була відчута урядом і суспільством Росії з великим запізненням.

Цілком зрозуміле «соціальне замовлення» незабаром задовольнив професор Санкт-Петербурзького університету Ніколай Устрялов, висунувши тезу про необхідність введення історії ВКЛ до курсу «руської» історії. Такий погляд зустрів співчуття не лише в академічних сферах (наприклад, з боку Йосипа Бодяньського): політична ситуація, яку Устрялов, безумовно, врахував, обумовила схвальну реакцію і з боку урядових кіл, оскільки запропонована концепція слугувала виправданням офіційної політики.

Трохи раніше Устрялова з подібними твердженнями виступав Йосип (Юліан) Сенковський, проте в цьому випадку, як здається, маємо справу не з реакцією на суспільно-політичну кон'юнктуру. У 1835 р. (15 роками пізніше німецького видання) вийшла друком російською мовою монографія Августа Фридриха Фердинанда Коцебу, присвячена великому князю литовському Швітрігайлі (Свидригайлу). В анонімній перед-

---

* Останніми десятиліттями в літературі переважає означення їх у якості «білорусько-литовських»; однак якщо розглядати ці пам'ятки з точки зору історика, а не філолога, воно навряд чи є прийнятним.

мові до неї підкреслювався нерозривний зв'язок литовської та польської історії з російською¹³. Докладніше обґрунтування цієї самої думки містилося в рецензії Сенковського на працю Коцебу.

Починаючи з 1830-х рр. зацікавлення східнослов'янських дослідників минулим ВКЛ дійсно дещо зросло. В цьому напрямі багато зробила Археографічна комісія, створена при Міністерстві народної освіти, яка з 1834 р. координувала видання історичних документів; серед учених, що готували видання комісії, насамперед мають бути згадані Александр Востоков, Іван Григорович, Микола Костомаров. Зокрема, Григоровича можна вважати одним із «відкривачів» такого майже невичерпного джерела, як Литовська метрика; деякі з її матеріалів були опубліковані в редактованих ним *«Актах, относящихся к истории Западной России»* (практично одночасно, у 1834–1850 рр., використовував Литовську метрику й уже згаданий Симонас Даукантас¹⁴). У 1836 р. було видано так званий *«Сборник Муханова»*, до якого увійшло багато матеріалів з історії «Західної Росії». Врешті, велике значення мав і початок реалізації з 1837 р. такого амбіційного проекту, як *«Полное собрание русских летописей»*.

Треба зазначити, що інтерес до литовсько-руської тематики виявляли насамперед ті дослідники, які самі походили з білоруських та українських теренів. Що ж до загального рівня знань з історії ВКЛ, то він залишав бажати кращого¹⁵; давалося взнаки й те, що дослідження мусили відповідати вельми жорстким ідеологічним вимогам. Так, за іронією долі вирішальну роль у засудженні дисертації Костомарова «Про причини і характер унії в Західній Росії» та знищенні її накладу відіграв відгук Устрялова.

Більше того, з тезою про необхідність приділяти рівну увагу історії «обох половин Русі» погоджувалися далеко не всі. На чолі опонентів стояв Сергей Соловйов, який фактично виступив оборонцем «звичайної схеми руської історії». Відповідно, і в його *«Истории России с древнейших времен»* сюжети про минуле ВКЛ вводилися переважно в тих випадках, коли вони були безпосередньо пов'язані з історією Велико-

росії. У зв'язку з цим Микола Дашкевич зауважив: «Сторінки, присвячені Литві у відомій історичній праці Соловйова, не відповідають, за своєю обробкою, іншим відділам цієї праці»¹⁶. Тут важко утриматися від паралелі зі згаданим закидом Гулака-Артемовського на адресу Карамзіна.

Як уже зазначалося, ліквідація Віленського університету завдала надзвичайно сильного удару по польській литуаністиці. Проте вже через кілька років у світ вийшов перший з дев'яти томів *«Стародавньої історії литовського народу»* Теодора Нарбута. Попри численні недоліки, цій праці належить, без перебільшення, епохальна роль у вивченні литовсько-руської минувшини. Земляки-попередники Нарбута (Ярошевич, Баліньський, Данилович), незважаючи на свій регіональний патріотизм, вважали, як решта репрезентантів польської інтелектуальної традиції, що в 1385 р. відбулося повне злиття ВКЛ і Корони. Нарбут же бачив у Литві не польську провінцію, а окрему державу, яка проіснувала аж до Люблінської унії (цю відмінність у поглядах зауважили вже Лаппо та Пічета¹⁷). У 1855 р. було створене Віленське археологічне товариство; трьома роками пізніше побачило світ зібрання актів з історії ВКЛ під редакцією Маврикія Круповича, зміст якого викликав невдоволення російського уряду. Нарешті, у 1860–1862 рр. тут вийшов друком фундаментальний дипломатарій Литви, підготовлений на той час уже покійним Даниловичем. Однак політичні потрясіння незабаром покляли край «литовському ренесансу». Варто принагідно згадати і внесок у литуаністичні студії, зроблений (насамперед на регіональному матеріалі) галицько-руськими істориками – Денисом Зубрицьким та Ісидором Шараневичем.

Польське Січневе повстання 1863 р., у порівнянні з попереднім, призвело до значно масштабнішого загострення польсько-російських стосунків. Як і після 1831 р., уряд вдався до репресивних заходів: було ліквідоване Віленське археологічне товариство, а наступного року утворена Віленська археографічна комісія. Тоді ж Михайл Муравйов оголосив конкурс на спеціальний підручник з російської історії, призначений для шкіл «Північно-Західного краю», який мав би сприяти насад-

женню «вірних понять про одвічне панування православ'я і руської народності в тутешній країні» (Іван Беляєв)¹⁸. Невдовзі після придушення повстання з'являються перші праці з історії «Західної Росії» (того ж Беляєва та Михаїла Кояловича), де послідовно проводиться ця думка. Саме в 1860-х рр., у першу чергу зусиллями Кояловича, відбувається остаточне оформлення концепції, яка згодом отримала назву «західнорусизму»¹⁹.

Принагідно слід зупинитися на проблемі «національного розподілу» історіографії. Багатьох репрезентантів східнослов'янської (і не тільки) литуаністики ХІХ – початку ХХ ст. вельми важко однозначно віднести до тієї чи іншої національної історіографії. Такі ознаки, як етнічна приналежність, мова, місце народження чи проживання далеко не завжди відігравали тут вирішальну роль. Тож не випадково можна зустріти взаємовиключні твердження з цього приводу. Наприклад, литовського історика середини ХVІІ ст. Войтеха Кояловича Коцебу вважав поляком²⁰; того-таки Нарбута низка авторів (Володимир Пічета, Дмитро Дорошенко та ін.) зараховує до числа польських істориків²¹, інші (наприклад, Владимир Пашуто) – до литовських²², а один із фундаторів білоруської історіографії Митрофан Довнар-Запольський – до білоруських (разом з Даниловичем та Ярошевичем)²³. Ще один ракурс бачення належить Михаїлу Кояловичу: як він підкреслює, згадані вільнюські історики не вважали себе поляками²⁴.

Що ж до самого Кояловича, то він був білорусом за походженням (і, називаючи себе «литовцем»²⁵, звісно ж, не мав на увазі етнічну приналежність). Однак зараховувати його до білоруської історіографії, як це робить сьогодні Дзмітрий Карев²⁶, гадаю, некорректно; це саме стосується і твердження Карева (слідом за Дмитром Дорошенком) про Івана Лаппа²⁷. Варто згадати хоча б те, що Лаппо називав своїх співвітчизників «білоруською гілкою руського народу»²⁸, тим самим відроджуючи тезу «західнорусизму» Кояловича (на подібності їхніх концепцій уже було наголошено²⁹). Як на мене, то, гадаю, є всі підстави віднести обох до російської історіографічної традиції (у випадку з Лаппом так чинила й чинить низка білоруських істориків³⁰).

Не меншим непорозумінням виглядає іменування «польським» істориком Ісидора Шараневича, на що натрапляємо у деякого з радянських учених, чи «білоруськими» – Матвея Любавського та Яна Якубовського³¹. Те саме з «українською» приналежністю таких дослідників, як Федір Леонтович, Сергій Бершадський, Михаїл Владимирський-Буданов, а тим більше – Іван Линниченко³²; курйозним здається й визначення Довнара-Запольського як «українсько-білоруського» історика³³. Видається, має рацію сучасний білоруський науковець Аляксандр Кравцевич, стверджуючи, що при вирішенні даної проблеми «за найбільш виразний, хоч і не цілком безперечний, критерій може бути прийнята патріотична позиція того чи іншого дослідника»³⁴. Слід додати також, що необхідним є врахування відомого феномену «численних лояльностей».

У ситуації, що склалася після 1863 р., жваво обговорювалося питання про публікацію литовсько-руських літописів. Зокрема, Аріст (Ернст) Кунік у 1864 р. запропонував видати археографічний збірник з історії ВКЛ до кінця XIV ст., тобто до унії з Польщею³⁵. Роком пізніше побачила світ збірка документів, покликана довести права Росії на територію колишнього ВКЛ та, відповідно, відсутність таких прав у поляків³⁶ (на тенденційний характер цього видання звернув увагу вже Володимир Антонович³⁷). Врешті, 6 травня 1866 р. Коялович оприлюднив записку, в якій обґрунтовував необхідність приділяти більшу увагу виданню джерел «західноруської історії»³⁸.

Як бачимо, повстання 1863 р. стало значним поштовхом до активізації литуаністичних студій. Щоправда, вже тоді існували розбіжності щодо того, яку роль слід визнавати за цією «зовнішньою» подією. Великого значення надавали їй Константин Бестужев-Рюмін та Іван Філевич³⁹; від цього часу, на думку останнього, російська литуаністика набула «правильного і неухильного розвитку»⁴⁰. Більше того, на думку Філевича і Лаппа, власне відтоді започаткувалося «наукове» дослідження історії ВКЛ⁴¹. Що ж до польських істориків, то їм Філевич закидав привнесення в історію «політичних та національних» моментів, вважаючи, що риси «науковості»

стають притаманними польській литуаністиці лише з кінця XIX століття⁴².

Утім, на думку Михаїла Кояловича, значення подій 1863 р. не варто гіперболізувати⁴³. Частково це відповідає дійсності. Так, можна згадати записку митрополита Йосифа (Семашка), складену ще перед повстанням, 26 лютого 1859 р., де наново обґрунтовувалися устряловські погляди (цікаво, однак, що сам він – можливо, підсвідомо – неодноразово плутає Литву з Польщею⁴⁴; цим грішили й інші адепти «західнорусизму»). 27 червня 1862 р. Історико-філологічне відділення Академії наук доручило Едуардові Боннелю обробити хронографію Литви до 1569 р.; на жаль, це завдання не було виконане⁴⁵.

Вельми дискусійним є питання щодо рівня «науковості» згаданих досліджень, котрі є яскравими зразками «поетичної» і водночас «практичної» історії⁴⁶. Їхньою основною метою було узагальнення «руськості» теренів, які польська традиція вважала своїми. Вже сучасники вказували на публіцистичний характер творів Кояловича та його однодумців⁴⁷; вага «політико-філософських моментів» закидалася їм і пізніше⁴⁸, а Іван Лаппо вказував на «бойове значення» названих праць⁴⁹.

Варто зазначити, однак, що сплеск уваги російського суспільства в цілому й академічного середовища зокрема до минулого «Західної Росії» не був надто тривалим. Уже наприкінці 60-х і в 70-ті рр. XIX ст. зацікавлення цією проблематикою дещо підупадає⁵⁰. Що ж до декларованої необхідності приділяти однакову увагу історії східно- та західноруських земель, то після курсу Устрялова на таку спробу довелося чекати довго: Константин Бестужев-Рюмін удався до неї аж у першій половині 1870-х, а сама праця побачила світ ще понад десять років пізніше. Оцінки ж вона викликала діаметрально протилежні. Іван Філевич, Владимир Іконников, Володимир Пічета вважали її ґрунтовним дослідженням литовсько-руського минулого⁵¹, натомість Александр Пресняков – лише «бідним, випадковим додатком» до великоруської історії⁵²; не помітив принципової відмінності праці Бестужева-Рюміна від робіт Карамзіна і Соловйова й Михаїл Владимирський-Буданов⁵³.

Десятиліттям пізніше паралельний опис історій Литовської та Московської Русі склав Дмитрій Іловайський. Сам він вважав себе піонером у цій справі⁵⁴: за його словами, у Карамзіна можна побачити лише «зародок» історії ВКЛ, у Соловйова – «хаотичний набір» фактів, позбавлений органічного зв'язку»⁵⁵. Дослідницький загал (зокрема, Микола Дашкевич та Іван Лаппо) сприйняв цю спробу в цілому схвально⁵⁶; такої ж думки був і Бестужев-Рюмін, значно скромніший за Іловайського у самооцінці⁵⁷.

Тоді ж, у 1860-х, утворену ліквідацією Віленського університету лакуну починає заповнювати новий центр литuanістичних досліджень – Університет св. Володимира в Києві, з яким уряд пов'язував великі надії у поступі «обрусіння» краю. Як зазначав Михайло Грушевський, «спадкоємець Віленського університету в його майні, він [Київський університет. – В.В.] показався де в чім і духовим його спадкоємцем»⁵⁸. Певний час тут працював Ігнацій Данилович; інтерес до історії ВКЛ не був чужий Михайлові Максимовичу; не останню роль відіграли й слов'янофільські переконання Ніколая Іванішева, які справили істотний вплив на Федора Леонтовича та Михайла Владимирського-Буданова. Важливим було те, що слов'янофіли, на відміну від Карамзіна чи Соловйова, обстоювали необхідність уваги до збереження «національної» єдності й після розпаду Київської Русі, а це слугувало природним підґрунтям інтересу до історії «Литви». Не випадково занепокоєння поганою обізнаністю з нею російського загалу висловлював такий помітний слов'янофіл, як Іван Аксаков⁵⁹ (варто нагадати, що в авторитетній на той час *«Истории русского народа»* Ніколая Полевого «литовській Русі» було приділено не більше уваги, ніж у карамзінській *«Истории государства Российского»*).

Характерно, проте, що київських учених цікавила не стільки історія ВКЛ у цілому, скільки минуле його українських земель⁶⁰. Сказане до певної міри стосується й Володимира Антоновича, за яким практично одностайно визнається статус фундатора «науково-вірогідної» історії литовсько-руської держави у східнослов'янських історіографіях (таку високу

оцінку його працям давали Микола Дашкевич, Владимир Іконіков, Сергей Платонов, Дмитро Дорошенко, Владимир Пашуто)⁶¹. Ідеться, безумовно, насамперед про *«Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия»*, що вийшов друком 1878 р. як докторська дисертація Антоновича. В її основу було покладено курс лекцій з історії Литовської Русі, читаний автором у Київському університеті. Необхідно звернути увагу й на те, що вчений, попри свідомий розрив із польською інтелектуальною традицією, все ж зазнав свого часу (як і Сенковський) надзвичайно сильного її впливу. Як видається, ця обставина не в останню чергу визначила коло його дослідницьких зацікавлень. З іншого боку, у власне російському (великоруському) академічному середовищі *«Очерк»* викликав менше зацікавлення, ніж в українському чи польському⁶².

У згаданій праці Антоновича, присвяченій головно проблемам політичної історії, важко не зауважити впливу позитивістських настанов⁶³. Можливо, завдяки цьому східнослов'янська литуаністика з 1880-х, а ще більшою мірою – з 1890-х переживає найвищий підйом за всю свою історію. Велику роль у цьому зіграло й те, що низці своїх учнів (Миколі Дашкевичу, Дмитрові Багалію, Петрові Голубовському, Іванові Линниченку, Никандрові Молчановському, Олександрові Андріашеву, Михайлові Грушевському, Митрофанові Довнару-Запольському, Василеві Данилевичу та ін.) Антонович рекомендував для розробки теми, більшою чи меншою мірою пов'язані з історією ВКЛ. Окрім дослідників зі «школи» Антоновича, тут мають бути названі Федір Леонтович і Михайл Владимірський-Буданов, які саме в цей час повертаються до своїх наукових зацікавлень 1860-х рр., їхні учні (Сергій Бершадський, Михайло Ясинський, Микола Максимейко, Йоаникій Малиновський), Іван Філевич, Іван Лаппо.

Нарешті, з 1890-х рр. починають виходити у світ праці московського професора Матвея Любавського, насамперед його фундаментальні монографії *«Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута»* та *«Литовско-русский сейм»*. У 1910 р. ним був виданий перший

синтетичний нарис історії ВКЛ – *«Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно»*. Завдяки Любавському, а згодом і його учневі Володимирі Пічеті Московський університет (поруч із Київським) стає другим осередком литуаністичних студій у Російській імперії. На думку Пічети, вже перша монографія Любавського знаменувала «злам», перехід до «нового напрямку» в литуаністиці⁶⁴; Іван Лаппо, загалом погоджуючись із такою оцінкою, вважав початком «нової епохи» появу дослідження, присвяченого сейму Великого Князівства⁶⁵ (на схожі оцінки ролі Любавського натрапляємо і в радянську добу⁶⁶). Утім, далеко не всі вчені (насамперед українські) були схильні до панегіричних відгуків. У критичних репліках зазначалося, що політичну історію ВКЛ московський професор висвітлює поверхово⁶⁷, що він недостатньо обізнаний з історіографією, особливо польською та українською⁶⁸, що його праці являють собою щось середнє між дослідженням і викладом «сирого» матеріалу, видобутого з Литовської метрики⁶⁹.

Якщо ж говорити про зміни в тематиці досліджень, то вже у 1890-х рр. сучасники зауважують перехід від політичної історії до вивчення економічних, соціальних та адміністративних аспектів минулого литовсько-руської держави⁷⁰. Аналогічної думки дотримувалися й польські історики, визнаючи лідерство «російської»⁷¹ науки в дослідженні «внутрішньої», соціально-економічної історії, а також права ВКЛ⁷².

Тоді ж, на межі XIX–XX ст., знову актуалізується питання про місце литовсько-руської держави в «руській» («російській») історії, яке тепер обговорюється на якісно вищому рівні знань, ніж це було в 1830-х чи 1860-х роках. Адже дедалі глибші студії над «Західною Росією» переконували, що відмінність між нею та Великою Росією годі пояснити (як це робив Устрялов та його послідовники) польськими впливами. У той же час низка дослідників (Грушевський, Любавський, Ясинський, Максимейко) наголошували, що в багатьох аспектах Велике Князівство було більш виразним «спадкоємцем» Київської Русі, ніж Московія. На цьому тлі відбувається фактичне відродження (хай і не на теоретичному рівні) «старої

московської теорії», як називав її Іван Лаппо. Виявом цього стала практична відсутність сюжетів з історії Литовської Русі в синтезах Василя Ключевського, Павла Мілюкова, Михайла Покровського. На дану обставину звертав увагу, наприклад, Александр Пресняков⁷³, а Володимир Пічета слушно наголошував, що в цьому плані Ключевського слід вважати спадкоємцем Карамзіна та Соловйова⁷⁴. Цей факт можна розцінити як підтвердження готовності частини російських істориків відмовитися від концепції Устрялова, а разом з нею і від претензій на «історичну спадщину» ВКЛ. Не випадково тоді знову починають лунати заклики (втім, мало ким почуті) до «інкорпорації» останньої⁷⁵.

Практично ті самі погляди, що їх згадані московські дослідники втілювали в своїх працях, на теоретичному рівні обґрунтував Михайло Грушевський (варто принагідно нагадати, що його зусиллями постав ще один осередок східнослов'янської литуаністики за межами Російської імперії – у Львові, де, крім Грушевського, сюжетами з історії ВКЛ займалися Богдан Барвінський та Богдан Бучинський). Констатувавши невдалість і еkleктичність спроби, започаткованої Устряловим, Грушевський одночасно вважав, що й залучувати історію ВКЛ до історії України в цілому недоцільно, оскільки більшість українських земель (на відміну від білоруських) була пов'язана з Литвою, на його думку, відносно слабо, «механічно»⁷⁶.

Виходячи з цього, український історик первісно мав намір ввести до своєї фундаментальної *«Історії України-Руси»* лише кілька важливіших моментів з литовсько-руської історії⁷⁷, але безпосередня робота над цією працею внесла суттєві корективи: годі згадати, що тільки політичним сюжетам «литовської» доби присвячено увесь четвертий том *«Історії»*. При цьому, як справедливо відзначали критики, низка питань була висвітлена тут у більшій відповідності з останніми досягненнями литуаністики, ніж в *«Очерку»* Матвея Любавського.

Як бачимо, «відкриття» історії ВКЛ для російської історіографії, здійснене зусиллями Сенковського та Устряло-

ва, мало цілком несподівані наслідки, відкривши своєрідну «скриньку Пандори». Перехід з площини політико-ідеологічних декларацій та дискусій (здебільшого голослівних) із польськими опонентами до предметних критичних досліджень став істотним внеском у справу білоруського і, хоча й значно меншою мірою, українського національного становлення. Зокрема, це сприяло остаточній емансипації цих двох національних історіографій від історіографії «загальноросійської» (чи «руської»). Про «несподіваний наслідок» російсько-польських дискусій з приводу історичної спадщини ВКЛ писав і Дзмітрій Карев, справедливо зазначивши, що неочікуваним результатом «соціального замовлення» з боку російського уряду стало виокремлення історії Білорусі та ВКЛ у цілому як самостійного об'єкту досліджень і подальше становлення білоруської національної історіографії – на тлі віддавна існуючих і розвинених польської та російської⁷⁸.

Приблизно тоді ж, від середини 1880-х рр., відбувається «відродження» польської литuanістики. На думку самих польських істориків, початок йому поклали праці Станіслава Смольки⁷⁹; у зв'язку з цим не можна також оминати імен Анатолія Левицького і Антонія Прохаски. Основними центрами досліджень стають Краків і Львів, меншою мірою – Варшава. Протягом останнього десятиліття XIX і першого – XX ст. з'являється низка важливих праць, присвячених здебільшого політичній історії литовсько-руської держави. Утім, самі польські історики були схильні до доволі критичної оцінки власного доробку, а в 1909 р. навіть констатувалася криза в польській литuanістиці⁸⁰. Щоправда, тоді ж, упродовж 1910-х, не кращі часи переживала й литuanістика в Російській імперії – після смерті кількох провідних литuanістів (Федора Леонтовича, Михаїла Владимирського-Буданова) та відходу їхніх молодших колег (Михайла Грушевського, Митрофана Довнара-Запольського, Матвія Любавського) від даної проблематики. Причини другого явища з певністю визначити важко, але як би там не було, вірними своїм попереднім зацікавленням залишалися хіба що Іван Лаппо та, меншою мірою, Йоаникій Малиновський⁸¹.

Зі сказаного вище можемо переконатися, що на стан литуаністичних студій чи не вирішальною мірою впливали політичні події. Тож ймовірно було наперед очікувати, що потрясіння 1917 й найближчих по ньому років також позначаться на цьому процесі. З одного боку, й справді, відбулася вимушена еміграція частини дослідників, але з іншого – багатообіцяючим фактором міг стати підйом української та, особливо, білоруської національної самосвідомості. Однак за великим рахунком 1920-ті та початок 30-х рр. виявилися малоплідними. Давалася взнаки панівна тоді в радянській історіографії тенденція до нехтування політичною історією і «соціологізації» дисципліни в цілому. В тогочасній російській історичній літературі (якщо не рахувати Івана Лаппа, який виїхав на еміграцію) литуаністичні сюжети практично відсутні. Не набагато більшими були й здобутки українських істориків: у кращому випадку вони коротко заторкували минуле українських земель у «литовську» добу, але не ВКЛ у цілому. Тож залишалися без відповіді заклик Михайла Грушевського до колег продовжити традиції часів, коли «українські дослідники і взагалі київські вчені – як Іванішев, Антонович, Леонтович, Владимирський-Буданов, Дашкевич та інші – вели перед у розробленні історії Великого князівства Литовського»⁸².

Що ж до білоруської литуаністики, то на її специфіку вплинуло декілька чинників. Давалася взнаки відсутність тут у дореволюційну добу університетських центрів і спричинена цим нестача кваліфікованих фахівців⁸³. Лише 1921 р. було засновано Білоруський державний університет, а 1922 – Інститут білоруської культури (ІБК); до республіки запросили таких учених, як Володимир Пічета, Митрофан Довнар-Запольський та ін. У 1929 р. на базі ІБК створено Академію наук та при ній – Інститут історії. Однак кадрова проблема все ж лишалася актуальною. До того ж, політична історія ВКЛ являла собою надто дражливу тему для білоруської історіографії, що сприймала цю державу в якості «своєї». Доведенню цієї тези, особливо після 1918–1919 рр., приділялася першочергова увага. Важко не погодитися з тим, що тодішні історичні праці часто лише умовно можна вважати науковими через

їхню політизацію⁸⁴. Утім, це стосувалося не лише білоруської історіографії. Сама собою напрошується паралель між нею та російськими працями з історії «Західної Росії» 1830-х і особливо 1860-х рр.: в обох випадках надто виразною була «бойова мета», яку ставили перед собою автори. Нарешті, як уже зазначалося, історики-марксистичні явно віддавали перевагу соціально-економічним студіям над політичними.

На початку 1930-х рр. ситуація якісно змінилася. Радянська історична наука в цілому переживає відхід від власне марксистських засад, затаврованих як «вульгарний соціологізм»; відбувається адаптація нею, у дещо модифікованому вигляді, настанов, успадкованих від традиційної російської історіографії (наприклад, коли в Ніколая Рожкова чи Михаїла Покровського ми ще не бачимо виправдання експансіоністської політики Москви, то незабаром відповідні тези стануть «символом віри» радянських істориків). Таким чином, перехід від соціологічних схем до конкретно-історичних досліджень не міг піти на користь литuanістиці, оскільки насаджувалася стара, москвоцентрична візія історії східнослов'янських народів. Не варто забувати й про репресії, жертвами яких ставали запідозрені в «неблагонадійності» історики – у такий спосіб процес формування поглядів дослідника переміщувався зі сфери академічних дискусій у цілком інакшу площину. Тож якщо 1920-ті рр. були небагаті на литuanістичні дослідження, то протягом 30–40-х їх уже практично немає: для даного напрямку настав майже «пропаший час».

На такий стан речей негайно звернули увагу польські вчені. Вже 1930 р. Казімеж Ходиніцький констатував, що лідерство в дослідженні історії ВКЛ, здобує на деякий час східнослов'янськими істориками, вони відтепер втратили⁸⁵; п'ятьма роками пізніше про те саме писали Генрик Ловмянський та Станіслав Кутшеба. Натомість польська литuanістика переживала піднесення: серед її чільних репрезентантів, крім щойно згаданих, не можна оминати Оскара Галецького, Генрика Пашкевича, Станіслава Зайончковського, Стефана Марію Кучинського. До числа традиційних центрів долучився тоді ж окупований Польщею Вільнюс. Варто нагадати, що це місто

сприймалося в якості національного центру й значною частиною білоруської інтелігенції. Що ж до міжвоєнної Литви (так званої «Ковенської»⁸⁶), то головним осередком досліджень вітчизняної історії став Каунаський університет.

Повертаючись до радянської історіографії 1930–50-х рр. можна визнати слушною думку сучасних дослідників, які констатують фактичну реанімацію в ній ключових концепцій «західнорусизму» (наприклад, на «дивну концептуальну близькість» між ними вказує Дзмітрій Карев⁸⁷). Щоправда, дехто з епігонів Михаїла Кояловича і в наш час твердить, начебто за радянських часів монополію мала «та частина білоруської інтелігенції, яка орієнтувалася... на духовні цінності уніатства й католицтва, тільки прикриваючи їх марксистською фразеологією»⁸⁸. Насправді ж може йтися лише про тимчасову (протягом 1920-х рр., до початку згортання політики «коренізації») толерантність режиму до білоруського національного руху. Завдяки цьому в авторів на кшталт Івана Лаппа у 1926 р. ще могли зберігатися ілюзії щодо ворожості більшовиків до «російської національної стихії»⁸⁹; більш дивно зустрічати подібні твердження сьогодні.

У 1948 р. з'явилися «Тезиси аб асноўных пытаннях гісторыі БССР»⁹⁰. Утім, такого жорсткого нав'язування сакралізованого тлумачення історичних подій, як це мало місце у випадку з сумнозвісними «Тезами до возз'єднання України з Росією» 1954 р., тут ще не було. Поза сумнівом, це можна пояснити слабкістю білоруського національного руху та його більшою «безпечністю», порівняно з українським, для радянського режиму. Тож починаючи від 1960-х, у білоруських дослідників подеколи натрапляємо на згадки про власну державність у складі ВКЛ (на це звернули свою увагу білоруські вчені з еміграції⁹¹), але дослідження політичної історії Білорусі литовської доби та ВКЛ у цілому практично відсутні⁹².

На межі 1950–60-х рр. відбувається повільне відродження литуаністичних студій у радянській історіографії. За рубіж тут можна прийняти вихід у 1959 р. монографії Владимира Пашута «Образование Литовского государства». Квінтесенція її змісту полягала в запереченні «руського» характе-

ру ВКЛ, обстоюваного від часів Устрялова багатьма авторами. Тим самим доводилася здатність литовського народу до самостійного державотворення – свого роду «антинорманізм навпаки». Не дивно, що концепція Пашута болісно сприймалася (і нині сприймається) білоруською історіографією. Ще раніше його погляди – як «антибілоруські» – затаврували еміграційні історики⁹³. Як перемогу польських та литовських поглядів («балтської концепції»), висловлених у дискусіях 1870–1910-х рр., розцінюють даний факт і сучасні дослідники⁹⁴. Що ж до литовських істориків, то вони, природно, не мали причин дискутувати із запропонованою Пашутом схемою.

Фактично Пашуто виступив речником поглядів одного з «таборів» у російській радянській історіографії. Його представники явно тяжіли до телеологічно-провіденціалістських уявлень про процес «збирання» земель Київської Русі та про Москву як єдино можливого претендента на киево-руську спадщину. До цієї системи поглядів, ясно, аж ніяк не вписувалася концепція Сенковського – Устрялова про ВКЛ як «Західноруську державу». Однак і вона знайшла своїх послідовників за радянської доби, серед яких у першу чергу має бути згаданий Ігор Греков: фактично він відродив погляд на Вільнюс як один із потенційних центрів об'єднання (начебто неминучого) руських земель. Слід зазначити, що в спробах довести цю тезу Греков вельми часто вдавався до надто довільних тлумачень (щоб не сказати – перекручувань) історичних фактів. У цілому ж треба визнати, що за радянської доби, поруч із певним поступом у вивченні деяких проблем, можемо помітити суттєву примітивізацію литуаністики та повернення до уявлень, що їх було подолано ще на початку ХХ століття⁹⁵.

* * *

Як бачимо, шлях розвитку східнослов'янської литуаністики від часів її постання й до сьогодення був вельми звивистим, зазнаючи відчутного впливу сторонніх, політико-ідеологічних чинників. Найбільших здобутків було досягнуто протягом ХІХ та перших десятиліть ХХ ст., тобто від початку критичного (наукового) вивчення політичної історії ВКЛ до

того часу, коли свобода дослідницької думки в радянській історичній літературі остаточно відійшла в минуле. Що ж до сучасного стану, то, звичайно, робити далекосяжні висновки зарано, проте висловити деякі попередні спостереження, гадаю, доцільно. Дві щойно названі тенденції, традиційно притаманні російській історіографії, продовжують співіснувати і в наш час, але в цілому істотного зацікавлення історією ВКЛ тут не спостерігається. Не кращою є справа і в українській литуаністиці, і то попри тривалість та важливість «литовської» доби в історії України. Чітко простежується ухил до «регіоналізації» візії тих чи тих подій і зведення литуаністичних студій майже виключно до історії українських земель у складі литовсько-руської держави. Слабкою залишається й обізнаність із зарубіжною історіографією, що вже неодноразово констатувалося⁹⁶. Природно, найбільшою увагою історія ВКЛ, зокрема політична, користується з боку білоруських істориків. Слід констатувати, однак, що зусилля багатьох із них зосереджені переважно на обґрунтуванні традиційних тез національної історіографії, насамперед про «литовсько-білоруський» (чи навіть «білоруський») характер державності ВКЛ. Зрозуміло, що це мало сприяє дослідженню конкретних проблем литовсько-руської історії.

¹ Лаппо И.И. *Литовский Статут 1588 года*. Т.1, ч. 2: *Исследование*. – Каунас, 1936. – С. 525.

² Милоков П. *Главные течения русской исторической мысли*. 2-е изд. Т. 1. – М., 1898. – С.192–204; Його ж. *Очерки по истории русской культуры*. Ч. 2: *Церковь и школа (вера, творчество, образование)*. 3-е изд. – СПб., 1902. – С. 287; Грушевский М. *Очерк истории украинского народа*. – СПб., 1904. – С. 92–93.

³ Щербатов М. *История российская от древнейших времен*. Т. 3. – СПб., 1774. – С. 95.

⁴ Болтин [И.Н.] *Критические примечания на второй том «Истории» князя Щербатова*. – СПб., 1794. – С. 328–330, 383.

⁵ Елагин И. *Опыт повествования о России*. Кн. 1. – М., 1803. – С. 469.

⁶ Лаппо И.И. *Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом. Исторические очерки*. – Прага, 1924. – С. 33–34.

⁷ Дашкевич Н. *Заметки по истории Литовско-Русского государства*. – К., 1885. – С. 2.

⁸ Бантыш-Каменский Н.Н. *Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам*. Ч. 1: 1487-1584 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – 1860. – Кн. IV. – С. V–VIII, 1–189.

⁹ Карев Д.В. *Виленский университет – центр археографических исследований Литвы и Белоруссии первой трети XIX века* // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. статей. – М., 1988. – С. 153–159.

¹⁰ Улащик Н.Н. *Открытие и публикации Супрасльской летописи* // Летописи и хроники (далі – ЛХ). 1976. – М., 1976. – С. 206.

¹¹ Филевич И.П. *По поводу теории двух русских народностей*. – Львов, 1902. – С. 44.

¹² Лаппо И.И. *Западная Россия...* – С. 28–30, 53.

¹³ Коцебу А. *Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской*. – СПб., 1835. – С. [3].

¹⁴ Литуанистика в СССР. История: Научно-реферативный сборник. Вып.1. – Вильнюс, 1977. – С. 202.

¹⁵ Так, один із авторів датував облогу Порхова Вітаутасом (Вітовтом) 1431 р. і вважав її справою Гедімінаса (Гедиміна): Мурзакевич Н. *О пушечном литейном искусстве в России* // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1838. – Ч. XIX, №7–9. – С. 558.

¹⁶ Дашкевич Н. *Заметки...* – С. 3.

¹⁷ Лаппо И.И. *Разбор исследования М.К.Любавского «Литовско-русский сейм»* // ЧОИДР. – 1903. – Кн. III, Смесь II. – С. 5; Його ж. *Западная Россия...* – С. 36; Пичета В.И. *Разработка истории литовско-белорусского права XV–XVI вв. в историографии* // Його ж. *Белоруссия и Литва XV–XVI вв.* – М., 1961. – С. 429.

¹⁸ Беляев И.Д. *Очерк истории Северо-Западного края России*. – Вильна, 1867. – С. 3.

¹⁹ Цьвікевіч А. *«Западно-руссизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.* 2-е выд. – Мн., 1929. – С. 141; Карев Д.В. *Белорусская историография во второй половине XIX – начале XX в.* // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. – С. 44.

²⁰ Коцебу А. *Свитригайло, великий князь литовский*. – С. 60.

²¹ Брянцев П.Д. *Очерк древней Литвы и Западной России*. –

Вильна, 1891. – С. 9; [Петров Н.И.] *Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края* / Изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1890. – С. 81; Платонов С.Ф. *Лекции по русской истории*. 9-е изд. – Пг., 1915. – С. 128; Пичета В.И. *Введение в русскую историю (Источники и историография)*. – М., 1922. – С. 179; Дорошенко Д.І. *Нарис історії України в 2-х томах*. Т. 1: *До половини XVII століття*. – К., 1992. – С. 100; Игнатенко А.П. *Введение в историю БССР. Периодизация, источники, историография*. – Мн., 1965. – С. 33.

²² Пашуто В.Т. *Образование Литовского государства*. – М., 1959. – С. 214.

²³ Довнар-Запольский М.В. *Основы государственности Белоруссии*. – Гродна, 1919. – С. 13.

²⁴ Коялович М.О. *Лекции по истории Западной России*. – М., 1864. – С. 23–24; Улащик Н.Н. *Открытие...* – С. 204.

²⁵ Пальмов И.С. *Памяти Михаила Иосифовича Кояловича*. – СПб., 1891. – С. 6.

²⁶ Карев Д.В. *Белорусская историография в эпоху капитализма (1861–1917 гг.)* // Наш радавод: Материалы междунар. научн. конф. по региональной истории Восточной Европы «Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии XIII – нач. XX вв.» (Гродно, 22–24.10.1991). – Гродно, 1991. – Кн.3, ч. 1. – С. 52.

²⁷ Дорошенко Д.І. *Нарис історії України*. Т. 1. – С. 115; Карев Д.В. *Белорусская историография...* – С. 52, 77, 81.

²⁸ Лаппо И.И. *Западная Россия...* – С. 14, 48–49.

²⁹ Chodynicki K. [Rec.:] *Лаппо И.И. Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом. Исторические очерки*. Прага. 1924. *Лаппо I.I. Litevský statut a jeho sankce v r. 1588 (Sborník věd právnických a státních. R.XXII. Praha. 1922)* // *Ateneum Wileńskie* (далі – AW). – R.2. – 1924. – S. 252–253.

³⁰ Дружчыц В.Д. *Палажэньне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай вуніі* // Працы БДУ. – 1925, №6–7. – С. 221–222; Шчарбакоў В.К. *Нарыс гісторыі Беларусі*. Ч. 1. – Мн., 1934. – С. 12; *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*: У 6 т. Т.4. – Мн., 1997. – С. 333.

³¹ Улащик Н.Н. *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*. – М., 1985. – С. 17; Муравьева Л.Л. *Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII – начала XV века*. – М., 1983. – С. 245; Лашенко Р. *Лекції по історії українського права*. – К., 1998. – С. 220.

³² Пичета В.И. *Введение...* – С.178; Лашенко Р. *Лекції по історії*. – С. 11, 219; Пашуто В.Т. *Против некоторых буржуазных концепций образования Литовского государства* // *Вопросы истории*. – 1958, №8. – С. 43; Його ж. *Образование...* – С. 162; Його ж. *Внешняя по-*

литика Древней Руси. – М., 1968. – С. 446; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований). – К., 1982. – С. 8; Музичко О.Є. *Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): Життя та наукова діяльність*. – Одеса, 2005. – С. 4, 10–12, 17, 46–48, 91–92, 97, 99, 109, 148, 151.

³³ Багалій Д.І. *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*. Т. 1: *Історіографічний вступ і доба натурального господарства*. – Харків, 1928. – С. 37.

³⁴ Крайцэвіч А.К. *Стварэнне Вялікага княства Літоўскага*. – Жэшав, 2000. – С. 30.

³⁵ Улащик Н.Н. *Подготовка к печати и издание тома XVII «Полного собрания русских летописей»* // ЛХ. 1973. – М., 1974. – С. 360–362.

³⁶ Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше. – СПб., 1865.

³⁷ Антонович В.Б. *Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881*. – К., 1995. – С. 35.

³⁸ [Коялович М.О.] *Записка об издании материалов для западнорусской истории* // Летопись занятий Археологической комиссии. Вып. IV. 1865–1866 гг. – СПб., 1868. – С. 21–24.

³⁹ Бестужев-Рюмин К. [Рец.:] *Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы. (1410 г.)*. – СПб., 1885 // Известия С.-Петербургского Славянского благотворительного общества. – 1885, №10. – С. 453.

⁴⁰ Филевич И.П. *Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. Исторические очерки*. – СПб., 1890. – С. 232–233.

⁴¹ Його ж. *По поводу теории двух русских народностей*. – Львов, 1902. – С. 44; Лаппо И.И. *Западная Россия...* – С. 6 1–71, 83–84.

⁴² Филевич И.П. *Борьба...* – С. 173, 228.

⁴³ Коялович М.О. *Лекции...* – М., 1864. – С. 8.

⁴⁴ [Иосиф [Семашко], митрополит] *Записки Иосифа митрополита литовского, изданные Императорскою Академиею наук по завещанию автора*. Т. 1. – СПб., 1883. – С. 327, 347, 352.

⁴⁵ Куник А. *О «Русско-ливонской хронографии» г. Боннеля*. – [СПб., 1862]. – С. 5–6 (прим.4).

⁴⁶ Б. Кроче, який запропонував цю термінологію, зараховував до першої «патріотичні історії, що оспівують славу і оплакують нещастя народу, до якого ми належимо, якому співчуваємо, і зневажливі, спотворені історії ворожих нам націй». Докладніше про це див.: Кроче Б. *Теория и история историографии*. – М., 1998. – С. 22–28.

⁴⁷ Дашкевич Н. *Заметки...* – С. 3.

⁴⁸Малиновский И.А. *Новые труды по истории Литовско-Русского государства* // ЖМНП. – Ч. XXXVI. (Новая серия). – 1911, №11. – С. 159; Ігнатоўскі У. *Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзьяў (Лекцыі, чытанья студэнтам Беларускага дзяржаўнага універсітэту)*. – Мн., 1925. – С. 170.

⁴⁹Лаппо И.И. *Западная Россия...* – С. 84.

⁵⁰Цьвікевіч А. «Западно-руссизм». – С. 178–183.

⁵¹Филевич И.П. *Вопрос о двух русских народностях и «Киевская старина»*. – Варшава, 1902. – С. 3; Його ж. *По поводу...* – С. 58; Иконников В.С. *К.Н.Бестужев-Рюмин* // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – Кн. XII. – К., 1898. – С. 58; Турцевич А. *Русская история (в связи с историей Великого княжества Литовского)*. – Вильна, 1894. – С. IV; Пичета В.И. *Scoriniana (1776–1926)* // Його ж. *Белоруссия и Литва...* – С. 783–784.

⁵²Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории*. Т. 1: *Киевская Русь*. – М., 1938. – С. 2.

⁵³Владимирський-Буданов М. *Рада Великого князівства Литовського* // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. Т.IV. – К., 1926. – С. 205.

⁵⁴Иловайский Д. *История России*. Т. 2: *Московско-литовский период или собиратели Руси*. – М., 1884. – С. V.

⁵⁵Платонов С.Ф. «*Историографическое*» сочинение нашего времени // Його ж. *Статьи по русской истории (1883–1902)*. – СПб., 1903. – С. 131.

⁵⁶Дашкевич Н. *Заметки...* – С. 4; Турцевич А. *Русская история*. – С. IV; Лаппо И.И. *Разбор исследования М.К.Любавского «Литовско-русский сейм»* // ЧОИДР. – 1903. – Кн. III, Смесь. II. – С. 6.

⁵⁷Бестужев-Рюмин К.Н. [Рец.:] *Иловайский Д. История России. Т.II. Московско-литовский период или собиратели Руси*. – М., 1884 // ЖМНП. – Ч. ССХХХVI. – 1884, №11. – С. 176–178.

⁵⁸Грушевський М.С. *Історія України-Руси* (далі – ГУР): В 10 т., 12 кн. – Т. 5: *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків*. – К., 1994. – С. 620.

⁵⁹Аксаков И.С. *Обязанности общества в польском вопросе* // Його ж. *Сочинения*. – Т. 3: *Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос*. – М., 1886. – С. 150–151; Його ж. *Застой русского дела в Западном крае по усмирении мятежа 1863–64 годов* // Там само. – С. 653.

⁶⁰Яковенко Н. *У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–1992 рр.* // *Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник*. – К., 1996. – С. 115.

⁶¹ Дашкевич Н. *Заметки...* – С. 6–7; Платонов С.Ф. *Лекции...* – С. 128; Дорошенко Д.І. *Нарис історії України*. Т. 1. – С. 100; Пашуто В.Т. *Образование...* – С. 171.

⁶² Принагідно слід згадати про тодішній стан польської літUANістики. Остання протягом приблизно чверті століття (з 1863 до середини 80-х рр.) перебувала в стані глибокої кризи. За зауваженням Оскара Галецького, польські автори довгий час навіть не спромоглися на спростування неприйнятних для них історичних конструкцій Кояловича та інших представників «західнорусизму» (Halecki O. *Unia Lubelska. (Wykład habilitacyjny wygłoszony na Uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r.)*. – Kraków, 1916. – S. 4). Практично єдиною масштабною фігурою тут залишався львівський історик Казімеж Стадницький, характеризований деким як «епігон» вільнюських учених (Zajączkowski St. *Stan badań nad dziejami Litwy przed 1386 r. // Pamiętnik IV Powszechnego zjazdu historyków polskich*. Т. 1: Referaty. – Lwów, 1925. – S. 2–3). Варто зауважити, що його праці вельми високо оцінювалися східнослов'янськими авторами, які особливо відзначали їхню «безсторонність» (Дашкевич Н. *Княжение Данила Галицкого, по русским и иностранным известиям*. – К., 1873. – С. 67; він же. *Заметки...* – С. 4–5).

⁶³ Починаючи від Степана Томашівського, за Антоновичем визнається роль фундатора позитивістського напрямку в українській, а подеколи й загалом у східнослов'янських історіографіях (Ульяновський В. *Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. – К., 1995. – С. 56). Виразні риси позитивізму помітні і в студіях Михайла Грушевського, зокрема до того, як український історик ще не зазнав впливу французької соціологічної школи.

Поширеною в наш час є критика Грушевського за притаманний йому (як і позитивістам у цілому) гіперкритицизм у ставленні до джерел. Не маючи змоги й потреби докладно зупинятися на специфіці позитивістського бачення історії, вкажу на блискучу характеристику, дану цьому напрямку Р. Дж.Колінгвудом (Коллінгвуд Р.Дж. *Идея истории. Автобиография*. – М., 1980. – С. 122–128 і далі). Варто лише наголосити, що головною вадою позитивізму є зовсім не згаданий гіперкритицизм, а ілюзорне уявлення про можливість встановлення якихось загальних історичних закономірностей, нездатність або небажання визнати принципову різницю між історичним пізнанням та природничо-технічними науками. Підгрунття згаданих закидів цілком зрозуміле. Адже з плином часу ймовірність відкриття нових джерел зменшується; що ж до наявних, то, звісно, теза про невичерпність їхніх інформативних потенцій не має розумітися буквально в кожному кон-

кретному випадку. Вважаю, сутність даної проблеми влучно розкрив Олексій Толочко: «Захист навіть сумнівного документу від зазіхань скептиків – природна реакція, продемонстрована неодноразово і стосовно різного типу джерел. Спроби демістифікувати подеколи відверто підозрілі тексти скандалізують наукову спільноту і часто сприймаються як непристойна поведінка, що не личить серйозному дослідникові. Таким є виховання історика – його тренують таким чином, що головним своїм завданням він вважає пошуки і відкриття нових джерел, запровадження до наукового дискурсу нових текстів, а не вилучення міцно там закорінених. Якщо ж відкриттям уже не суджено статися ..., зусилля природним чином спрямовуються на оберігання канону» (Толочко А. *«История Российская» Василия Татищева: источники и известия.* – К.-М., 2005. – С. 17–18).

⁶⁴ Пичета В.И. *Разработка...* – С.431, 435; Його ж. *Феодальное поместье в XV–XVI вв. в Великом княжестве Литовском* // Там само. – С. 183.

⁶⁵ Лаппо И.И. *Разбор...* – С. 9.

⁶⁶ Пашуто В.Т. *Образование...* – С. 186.

⁶⁷ Барвінський Б. [Рец.:] *М.К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.* – М., 1910 // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові (далі – ЗНТШ). – Т.СХV. – 1913. – С. 184, 187; Jakubowski J. [Rec.:] *Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.* – М., 1910 // *Кwartalnik historyczny* (далі – КН). – R.XXV. – 1911. – S. 295–296.

⁶⁸ Леонтович Ф.И. *Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства.* – СПб., 1894. – С. 218–219 (прим.4); Грушевський М. [Рец.:] *Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства.* – М., 1901 // ЗНТШ. – Т.XLVII (Бібліографія). – 1902. – С. 11; Барвінський Б. [Рец.:] *М.К. Любавский.* – С. 184–185, 187. Як не дивно, польський історик А. Прохаска був протилежної думки з цього приводу (Prochaska A. *Nowsze poglądy na ustrój wewnętrzny starej Litwy* // *Przegląd historyczny* (далі – РН). – Т.XV. – 1912. – S. 30.

⁶⁹ Середонин С.М. [Рец.:] *Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя.* Т.І. – СПб., 1901 // ЧОИДР. – 1905. – Кн.І. Смесь. – С.4–5.

⁷⁰ Бершадский С.А. [Рец.:] *Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания*

Первого Литовского Статута. Исторические очерки. – М., 1892 // Отчет о XXXVI присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1895. – С. 54.

⁷¹ Межа між «руською» (тобто українською) і російською історіографіями починає чітко проводитися польськими дослідниками переважно з 1920-х рр. (Halecki O. *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycyя o unię z Polską (Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy Unii Lubelskiej)* // PH. – Т. XVIII. – 1914. – С. 320; Chodynicki K. *Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego* // Там само. – Serya II, Т. 2 (XXII). – 1919–1920. – С. 134; Його ж. [Rec.:] Пичета В. *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве.* Ч. I–II. – М., 1917 // AW. – R.I. – 1923. – С. 281; Його ж. [Rec.:] Ланно И.И. *Западная Россия... Lappo I.I. Litevský statut...* – С. 255; Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego.* – W., 1925. – С. 26, 33; Kolankowski L. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów.* Т. 1: 1377–1499. – W., 1930. – С. 115; Puzyna J. *Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska* // AW. – R.XI. – 1936. – С. 61 (prz. 2).

⁷² Jakubowski J. [Rec.:] Любавский М.К. *Очерк истории...* – С. 295; Chodynicki K. [Rec.:] Пичета В. *Аграрная реформа...* – С. 280; Zajączkowski S. *Stan...* – С. 2–3.

⁷³ Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории.* Т. 1. – С. 2.

⁷⁴ Пичета В.И. *Разработка...* – С. 427.

⁷⁵ Турцевич А. *Русская история.* – С. III–IV.

⁷⁶ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. – СПб., 1904. – С. 4–5, 7; Його ж. *IUP.* – Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К., 1993. – С. 8–9 (прим. 4). Уявлення про «епізодичність» ролі ВКЛ у вітчизняній історії поширене й зараз (Яковенко Н. *У пошуках витоків...* – С. 113).

⁷⁷ Грушевський М. Звичайна схема... – С. 5.

⁷⁸ Карев Д.В. *Вхождение Белоруссии в состав Российской империи глазами современников и в историографической традиции конца XVIII – XX вв. (К проблеме влияния политики на историческое видение минувшего)* // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А.Зимины. Ч. 1. – М., 1990. – С. 99; Його ж. *Белорусская историография в конце XVIII – начале 60-х годов XIX в.* // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. – Мн., 1996. – С. 35.

⁷⁹ Halecki O. *Od Polski piastowskiej do jagiellońskiej. Uwagi na tle spuścizny naukowej ś. p. St.Smolki* // PH. – Serya 2, Т. V (XXV). – 1925. – С. 230.

⁸⁰ Kamieniecki W. *Litwa w literaturze historycznej rosyjskiej* // Там само. – Т. VIII. – 1909. – С. 222–223.

⁸¹ Дзмітрий Карев також констатує зменшення уваги Любавського до історії ВКЛ (хоча не можна погодитися з його твердженням, начебто це відбувається лише в пореволюційну добу). Питання про причини даного факту білоруський дослідник не торкався (Карев Д. В. *Неопублікованное творческое наследие М. К. Любавского* // Археографический ежегодник за 1974 год. – М., 1975. – С. 303.

⁸² Цит. за: Музичко О. С. *Історик Федір Іванович Леонтович*. – С. 11.

⁸³ Це Наталя Яковенко вважає однією з причин того, що від останньої чверті XIX ст. відбувається «розходження» шляхів української та білоруської історіографії. Крім того, на її думку, мало значення й те, що в Білорусі, де підтримка повстання 1863 р. була значно ширшою, спостерігався більший масштаб урядових репресій (Яковенко Н. *У пошуках витоків...* – С. 114–115).

⁸⁴ Линднер Р. *Научная жизнь между двух эпох. Белорусский историк Митрофан В. Довнар-Запольский (1867–1934)* // Доследчік гісторыі трох народаў. М. В. Доўнар-Запольскі: Зб. навуковых артыкулаў і дакументаў. – Гомель-Рэчыца, 2000. – С. 45.

⁸⁵ Chodynicki K. *Przegląd badań nad dziejami Litwy w ostatnim dziesięcioleciu 1920-30* // КН. – R. XLIV. – 1930. – С. 273.

⁸⁶ Zajączkowski St. *Witold wielki książę litewski. 1430–1930* // AW. – R. VII. – 1930. – С. 455.

⁸⁷ Карев Д. В. *Вхождение...* – С. 101–102; Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім: Стэнаграма пасяджэнняў Міжнароднага Круглага стала, якія адбыліся ў Мінску 6-7 красавіка 1992 г. – Мн., 1992. – С. 115.

⁸⁸ Черепица В. Н. *Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества*. – Гродно, 1998. – С. 7.

⁸⁹ Лаппо И. *Происхождение украинской идеологии новейшего времени*. – Ужгород, 1926. – С. 23.

⁹⁰ *Тэзісы аб асноўных пытаннях гісторыі БССР*. Ч. 1: *Гісторыя беларускага народа да Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі* // Большэвік Беларусі. – 1948, №8. – С. 36–72.

⁹¹ Запруднік Я. *Савецкія канцэпцыі гісторыі Вялікага княства Літоўскага* // Запісы. (Беларускі інстытут навукі й мастацтва). – Кн. 12. – Нью-Йорк, 1974. – С. 25–28.

⁹² Грицкевич А. П., Грицкевич В. П., Мальдис А. И. *Неужели «запретная зона»? // Смоленская старина*. – 1988, №3. – С. 82, 86.

⁹³ Урбан П. *Пра нацыянальны характар Вялікага княства*

Літоўскага й гістарычны тэрмін «Літва» (У парадку дыскусіі) // Запісы. – Кн.3. – Мюнхэн, 1964. – С. 37.

⁹⁴Краўцэвіч А.К. *Стварэнне Вялікага княства Літоўскага*. – С. 54, 67, 178.

⁹⁵На шю абставіну вказуюць і сучасні украінські автори (Русіна О.В. *Україна під татарами і Литвою*. (Україна крізь вікі. Т. 6). – К., 1998. – С. 6).

⁹⁶Шевченко Н.В. *Політыко-адміністратыўны статус Украіны в составе Великога княжества Литовскаго в современной украінскай історыяграфіі, вузовскіх і школьных історычэскіх курсах* // Наш радавод: Матэрыялы міжнароднай навукавай канферэнцыі «Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.» (Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка 1992 г.). – Кн.4, ч.2. – Гродна, 1992. – С. 260.

Нещодавно спробу загальнага аналізу стану сучаснаї вітчызнянаї літуаністыкі здыснила Катеріна Кірыченко (Кірыченко К. *Історія Великога князівства Літовскаго в украінскай історыяграфіі 1991 – 2003/4: основні тенденцыі* // *Ruthenica*. Т.IV. – К., 2005. – С. 215–229). Мушу констатуваці, што, прынамні, частіна висловлених авторкою оцінок і спостережень выдаюцца мені цілком слішнімі.